

СПОГАДИ. МЕМУАРИ

УДК 94(477)

Юрій Шковира

НІМЦІ В ПУТИВЛІ (Спогади аполітичного хлопчика)

*****

Коли починалась давня війна, мені виповнилося десять років. Не знаю, як інші люди, але я пам'ятаю події, пережиті в тому віці, так чітко, ніби вони відбувалися тільки вчора...

... 22-го червня 1941 року, в неділю, батько був удома і о дванадцятій годині ввімкнув репродуктора, щоб, як звичайно, послухати новини. Якраз у цей час починалось історичне звернення міністра іноземних справ Молотова до радянського народу: «Граждане и гражданки Советского Союза! Сегодня в четыре часа утра без объявления войны...»

Згадую розпачливі очі батька, з кухні зайшла злякана мама... З тих пір я вже не бачив у мами веселих очей. Вони завжди були у неї стурбовані, злякані, тривожні.

Уже через півгодини про війну знали не тільки дорослі люди, але і всі хлопчики. Ми сиділи з товаришами в пилюці і креслили паличками на землі схему розвитку воєнних дій. «Ось тут, – показував трохи старший за мене Вітя Могильний, – німці перейшли наш кордон і «заглибились на нашу територію» (так сказав Молотов). А ось звідси Будьонний! А звідси Ворошилов! Бац-бац і німцям кінець!» «Ні, не так! – кричав Толя Пузанов. – Ось із цього боку Ворошилов!»

Та скоро ця дитяча ейфорія пройшла. Тривожний настрій дорослих людей передався і дітям. Місцева влада наказала копати у дворах «щелі», тобто вузькі окопи, в яких можна було сховатись від бомб.

Вікна заклеювали хрест-навхрест смужками паперу, щоб скло не розліталось при вибухах. А ще вночі треба було щільно завішувати вікна, щоб нічні літаки не могли побачити населеного пункту і кинути бомбу...

Проте фронт швидко наближався. Ходили чутки, що німці вбивають євреїв. У нас було кілька знайомих єврейських родин. Вони швидко зібрались і виїхали в евакуацію. «Евакуація» – нове й таємниче слово. Пригадую молоду єврейську жіночку, котра з'явилась у нас перед самим приходом німців. Вона була відсутня, коли почалась війна, і зараз не знала, куди поділись її рідні, була в розпачі. Люди радили їй іти пішки на схід, замотати чорняве волосся хусткою і сховатись в якомусь селі, поки пройдуть ці страшні часи.

Ще одне незрозуміле слово ходило поміж людей: «десант». «Німці висадили десант!» Це значило, що на шляху наших відступаючих військ висадились німецькі парашутисти і перетнули шляхи до втечі. Тому при слові «десант» завжди виникала паніка. Слово «паніка» теж було нове й дуже тривожне.

За тиждень до приходу німців було наказано з'явитися усім чоловікам віком

© Шковира Юрія Демидович – краєзнавець, кандидат геолого-мінералогічних наук, член Національної спілки письменників України (с.Старі Кодаки на Дніпропетровщині).

до 50-ти років до мобілізаційного пункту на подвір'я школи. Молоді вже давно були мобілізовані, залишались тільки чоловіки 40 – 50-ти років, до яких належав і мій батько. Терміново ми зібрали йому «сидір» (заплечний мішок з самим необхідним: кружка, ложка, хлібина, рушник, онучі, сорочка) і вирушили до школи. Подвір'я школи було обгороджене високим парканом, зробленим із склепаних металевих списів між високими цегляними стовпами. Там уже зібралося близько сотні чоловіків із «сидорами» за плечима. Кілька військових виганяли з двору проводжаючих жінок та дітей. Скрізь чувся гучний лемент. Плакали діти, ойкали жінки, вигукували команди військові, чоловіки віддавали останні накази своїм дружинам.

Нарешті усіх проводжаючих було виштовхано за паркан і чоловіки почали гуртуватися в окремі групи. Раптом поміж людей поповзла чутка про німецький десант, який нібито висадився десь поблизу. Я вперше побачив, що таке паніка! Всі мобілізовані чоловіки враз кинулися до паркану. Паркан був височезний, під два метри. Мені більш ніколи не приходилось бачити, як легко люди доволі поважного віку, з мішками на спині в одну мить долали високу перешкоду і зникали в провулках. Кішкою переплигнув паркана мій батько зі своїми ревматичними ногами. Чи не найпершими здолали паркан військові командири. Шкільний двір миттєво став порожнім.

Другого дня після паніки військові знову зібрали втікачів на шкільному дворі й погнали на схід. Трохи забігаючи наперед скажу, що всі ці «вояки» були скоро дійсно перехоплені німцями, розбіглися і за тиждень вже повернулися додому.

У Путівлі почався період безвладдя. Він продовжувався кілька днів. Німці не поспішали заходити, а «наші» вже повтікали. Місто було тихе, мовчазне. Та невдовзі почалося пограбування магазинів. Люди брали приклад один з одного. Хтось зайшов до крамниці і побачив, що двері відчинені, а продавців не видно. Він забрав лантух борошна і поніс додому. Сусіди побачили це і теж побігли туди. Чутки розійшлися по містечку, як круги по воді. Всі кинулись грабувати місто. Магазины були спустошені за півгодини. Коли ми з мамою прибігли, то нічого вже там не було, крім пачечок смаженої ячмінної кави і залишків солі у великому дерев'яному ящику. Ми нагребли її з півпуда і понесли додому. Як виявилось, це було найкраще наше придбання. Пізніше за склянку солі мати могла виміняти на базарі курку, а то й гуску!

На третій день безвладдя близько опівдня ми, тобто я, мама і двоє моїх сестер Галя і Люся, сиділи біля нашого будиночка і грілися на передосінньому серпневому сонечку. Було тихо, по вулиці майже ніхто не ходив, у повітрі відчувалась якась тривога. Високо в небі фурчав одинокий літак. Я дивився на нього, прикрившись від сонця долонею. І тут я побачив, що від літака відділяються якісь чорненькі крапочки. «Листівки кидає», – сказав я. Але крапочки не розвіялись у повітрі, як це я бачив недавно, а швидко пішли вниз і почали гучно вищати. «Бомби!» – скрикнула мама, і всі ми кинулись до кімнати. Ми попадали на підлогу. «Розкривайте роти!», – кричала нам мама. Це вона десь уже чула, що при бомбардуванні треба розкривати роти, щоб не полопались у вухах барабанні перетинки. Я роззявив рота і тут – гримнуло! З брязкотом вилетіли шибки з вікон, зі стін і стелі посипалась штукатурка. Мій роззявлений рот був забитий пилякою і я став відпльовуватися. «Діти, ви живі?», – почув я голос мами.

На щастя, ми були живі. Коли все стихло, ми вийшли на вулицю. У повітрі ще висів пил і пахло горілим. Потім ми з'ясували, що одна невеличка бомба розірвалася на вулиці навпроти нашого будиночка. Там лежав убитий червоноармієць. Звідки він тут узявся, ніхто не знав, але така була його доля. Друга така ж бомба підірвала стіну покинутого цегляного будинку, з якого щойно виїхала єврейська родина.

Третя бомба, мабуть, була здоровенна. Впала вона метрів за двісті від нас і потрапила просто в будинок на розі двох вулиць. Від будинку нічого не залишилось. На його місці була величезна яма. Вона поступово наповнювалась ґрунтовою водою. Я й досі не можу зрозуміти: для чого було німецькому пілотові кидати бомби на невеличке мирне містечко? Може, він повертався з бойового польоту, ніс невитрачені бомби і вирішив просто розгрузитися нам на голови? Отаким «жартівником» був той німецький пілот!

Ще за день ми почули недалеку кулеметну стрілянину: та-та-та-та... Та-та-та-та... Запам'ятався червоноармієць, що біг відкілясь дворами. Це був худенький молодий хлопчина з тоненькою шиєю, що стриміла з широкого коміра шинелі. Його худенькі ноги були в обмотках. У руках довжелезна гвинтівка. Він був блідий і тяжко дихав. Більше я його ніколи не бачив. Та й чи бачив хтось його ще живим після мене? Де лежить твій чесний прах, хлопче? В якому селі виглядала тебе ще багато років нещасна твоя мати, дивлячись у далечінь своїми виплаканими очима?

*****

Вночі пройшов дощик. Вранці я побачив на вологих стежках незнайомі відбитки. Це були сліди від чобіт з рядами кругленьких шипів на підшвах. Як з'ясувалось пізніше, вночі приходили кілька німецьких розвідників. Знову у місті запанувала тривожна тиша. А під вечір, після дощу, вступили німці. Всі вони були на мотоциклах з люльками, здорові, веселі вояки, одягнені в добрячі гумовані плащі і чоботи. На голові у кожного була надіта залізна каска і захисні окуляри. Вони з реготом розганялися на своїх мотоциклах і проскакували через велику калюжу, змиваючи бризками з себе грязюку. Потім роз'їхалися по дворах. До нас теж зайшло кілька солдатів. Вони кинули свою зброю на ліжка, на підвіконня, куди попало. Роздяглися до пояса і почали вмиватись, весело регочучи і обливаючись водою. Потім почали голитись. Голились вони безпечними лезами. Ми таких ще не бачили! Нам було дивно, що, поголившись, німці викидали ці леза і ми, хлопчачки, їх тут-таки підбирали і дивувались, чому німці їх викидають, коли вони ще такі гострі, що ріжуть навіть шкіру на старому черевикові! Потім німці чистили зуби рожевим зубним порошком, бризкались пахучим одеколоном. Це було досить дивно. Одеколон у матері, правда, був, але чистити зуби на війні – це вже зайве!

Згодом до нас під вікно вони затягли велику гармату, зрубали кілька молодих вишеньок, замаскували її і кудись бабахнули. У нас повилітали останні шибки.

За день-два пахучі німецькі солдати вже прогулювались вулицею під ручки з деякими місцевими дівчатами. Старші люди осуджуючи дивилися на це, але молодість брала своє! Був різкий контраст між нашими заляканими червоноармійцями, одягненими в вицвілі, просякнуті потом бавовняні гімнастерки, з ногами, загорнутими в обмотки, і німецькими солдатами в сіро-зелених френчах з тонкого сукна, в начищених міцних чоботях і від яких пахло трофейними французькими парфумами. І куди поділась ота радянська комсомольська ідеологія, яку кілька років втлумачували цим дівчатам після тяжкої праці на прополці буряків чи на скиртуванні соломи з голодним шлунком! Не будемо їх осуджувати. Що в них було в голові, то Бог один знає. Нехай же він буде їм суддею!

У перші ж дні на стінах з'явилися об'яви: за приховану зброю – розстріл; за переховування жидів і комісарів – розстріл; за непокору владі – розстріл, розстріл... І я скоро побачив це на власні очі. Одного разу ми з другом, таким же хлопчиком як і я, зайшли до місцевого парку. Там під великим розлогим каштаном стояли двоє людей. Ми підійшли ближче і з жахом побачили, що ноги цих людей не торкаються землі. Це були чоловік і жінка. Вони були повішені па товстій гілці, на грудях у них висіли дощечки з написом: «Бандити». Потім ми чули від людей, ніби повішені були підпільниками, залишеними в місті. Взимку під час морозів у центрі міста кілька тижнів на телеграфному стовпі висів чоловік з написом на грудях: «Партизан». Пізніше, гуляючи за містом, у невеличкому піщаному кар'єрчику ми з товаришами натрапили на засохлу калюжу крові. Неподалік ми знайшли кілька стріляних гільз від німецького автомата. Потім ми дізналися, що там було розстріляно якогось чоловіка...

Інколи німці гнали на захід наших військовополонених. Величезні колони по кілька тисяч людей супроводжували двоє-троє німецьких солдатів. Полонені були виснажені, голодні. Жінки частенько вибігали на дорогу й совали декому в руки кульки з їжею. Мама дала мені кульок з вареною картоплею, щоб я дав комусь з полонених. Вони йшли рядами по шість чоловік. Я підскачав до крайнього і дав йому кульок. Це вийшло в мене якось незграбно, полонений схопив кульок, картопля розсипалась,

він швидко нагнувся, щоб підібрати картоплю, і тут сталося неочікуване. Німець, що йшов поруч, з гвинтівкою наперевіс, ткнув полоненого своїм багнетом-тесаком у сідницю. Полонений підскочив і пошкандибав далі, залишивши на дорозі розсипану картоплю. Ніколи не забуду останнього його погляду в мій бік. Тут була і подяка, і вибачення за свою незграбність: «Ну, ось, бачиш, хлопчику»... Але я не побачив у його погляді злості чи ненависті до німця-конвоїра. Все нормально, казали його очі.

Деякі валки полонених зупинялися на кілька днів у нашому містечку в тому самому шкільному дворі. Ночували вони під відкритим небом. Люди теж носили туди харчі. Частенько якась жіночка довідувалась, що там ночує її чоловік. Тоді вона різала курку або брала кошик яєць, віддавала німцеві і той відпускав їй чоловіка. Були й такі жінки, що показували вартовому на першого-ліпшого полоненого, котрий їм сподобався, казали вартовому, що це брат чи чоловік, давали десяток яєць і вели їх додому.

Треба сказати, що розстріли почалися пізніше, з приходом зими і наступного літа. Солдати-фронтовики цим не займалися. Про них у мене збереглися інші спогади.

Так, у нас кілька днів був на посту солдат років сорока, що лагодив іншим солдатам чоботи: набивав підбори, міняв зношені підметки, прибивав залізні підковки. У той час я був обутий у старенькі стерті чобітки. Німець одного разу якось пильно подивився на мене і сказав: «Ком!». Він завів мене до кімнати, штовхнув на стілець і знаками показав, щоб я зняв чобітки. Я був переляканий і вирішив: пропали мої чоботи! Німець виштовхав мене з кімнати і я пішов скаржитися матері. Та надвечір він покликав мене і вручив чистенькі полагоджені чобітки. На них були набиті нові підбори, підметки, а найголовніше – блискучі залізні підковки на підборах і носачах! Взимку я розганявся і їздив на них по льоду як на ковзанах.

Другого разу, коли ми з товаришем байдикували на вулиці, до нас підійшов німецький солдат і коротко приказав: «Ком!» Він пішов з нами на другу вулицю, привів до польової кухні, дав до рук поперечну пилку і наказав пиляти дрова. У нас відлягло від серця, ми з радістю взялися до роботи і напиляли багатенько дров. Німець показав, що досить, і дав нам по пачці чудових цукерок-льодяників. Смачніших я не куштував ні до того, ні ще довго після того. Це були цукерки-монетки в яскравій обгортці.

Польові німецькі солдати інколи заходили до нас, чимось пригощали дітей. Вони розповідали про свою родину, дітей, показували фотографії. Пам'ятаю, як один солдат показав сімейне фото, де був він, його дружина і троє дівчаток. Це були його доньки віком приблизно від десяти до п'ятнадцяти років. Ми були вражені тим, що у них усіх на руках були справжні маленькі годинники. Як же гарно живуть ці німці, думали ми. До війни годинник був тільки у батька, він був великий як цибулина і носив його батько на ремінці у нагрудній кишені піджака.

Міська бібліотека знаходилась близьенько від нашого помешкання, і я був до війни її справним відвідувачем, тому мене дуже вразило, коли я побачив одного дня, що німці через вікна повикидали на вулицю всі книжки з неї. Книжки лежали великою купою у дворі бібліотеки, і люди копирсалися в ній. Ми з сестрами теж почали вибирати цікаві на наш погляд книжки і принесли їх додому.

По сусідству з нами жили старенькі чоловік і жінка. Чоловік був справжнім китаєм, одним з китайських «добровольців», які під час громадянської війни наймалися більшовиками для боротьби з так званими «селянськими бандами», невдоволеними більшовицькими порядками. Та після закінчення громадянської війни вони були кинуті напризволяще. Отож один з них оженився на нашій сусідці й осів у Путівлі. У нього була невеличка грядка маку. Я бачив, як цей китаєць дбайливо ходив по грядці і надрізував гострим лезом зелені голівки маку, з них виступали крапельки біленького опіуму, за кілька днів вони підсихали, і китаєць збирав їх на папірець для власних потреб. Його стареньку дружину люди звали китаєчкою. У неї була стара засмальцьована книга «Оракул». Вона всім бажаним ворожила по ній і відгадувала сни. Звичайно, у ці тривожні дні її ворожба мала неабиякий попит. Ця «китайка» мені запам'яталась ось чим. Із викинутих з бібліотеки книжок вона вибирала книжки з портретами. Найкращі портрети були в трудах Карла Маркса, Леніна, Сталіна і т. п. «Китайка» виривала їх, наклеювала на картон, потім вирізала,

додаючи їм кумедного животика, прикріплювала ніжки й ручки і прив'язувала до них мотузочки. Коли вона смикала за мотузочки, бородатий Маркс чи лисий Ленін смішно дригали ручками й ніжками. «Китайка» сиділа з ними на базарі й торгувала, хоча вона не зовсім розуміла, чому її цяцьки мають такий успіх. Хто там зображений на малюнках, для неї було не важливо. Її товар швидко розкуповували діти і бігали вулицею, смикаючи бородатих Маркса чи Енгельса за мотузочки, і вони дригалися під сміх зустрічних.

Під осінь, ще було досить жарко, містом, повз наш будинок кілька днів безупинно йшли німецькі війська на Москву. Піхоти ми майже не бачили. Йшли танки, тягнулись здоровенними кіньми-битюгами гармати, їхали мотоцикли, вантажні та легкові автомобілі. І так година за годиною, день і ніч.

Люди стояли, підперши підборіддя кулаками, й хитали головами: хіба таку силу зупиниш? Я згадував худенького червоноармійця в обмотках і дивувався німецькій силі. У повітрі висів густий пил і гул від моторів.

Недалеко від нас знаходився невеличкий міський парк. Він був заставлений покаліченою німецькою технікою. Тут стояли зламані або підбиті вантажні автомобілі, мотоцикли, причепи тощо. Їх кинули передові частини, бо ця техніка втратила рухомість і не годилась для швидкого руху вперед. Стояли з осені до наступного літа, чекаючи ремонту. Та дурні німці не знали нашого талановитого народу! До весни вже від тих автомобілів залишились тільки одні рами. Спочатку люди повитягали шкіряні сидіння, акумулятори, витягли скло з вікон. Потім взялися за колеса, відламали дошки з кузовів. Я знав одного талановитого парубка, який з кількох поламаних мотоциклів склав собі одного справного і їздив на ньому за містом на заздрість друзям. Казали, що він потім мав якусь неприємність від німців. Коли влітку приїхали німецькі ремонтники, то їм уже нічого не залишалось, як порізати залишки на металобрухт.

Дуже швидко в містечку почали відкриватися церкви. Перед війною, як і скрізь, церкви були понівечені, закриті, священники винищені або розбіглися «межи людьми». Ми з мамою одного дня теж пішли до церкви. Службу правив чемний сивий дідок. Мама дала мені якісь копійки і сказала: «Поклади оце на тарілочку. Цей священник дуже бідував, він ходив по дворах і колов людям дрова».

Згадую Великдень навесні 42-го року. Люди піднялися дуже рано, збиралися до церкви святити паски. Небо було ясне, сходило яскраве сонечко. Біля нас жив старенький дід Конон. У нього було більмо на одному оці. Того ранку дід Конон стояв на подвір'ї і дивився на сонце, що просвічувало крізь гіллячки голого дерева. «Юро, підійди-но сюди швидше, глянь, – на сонці з'явилась ікона!» – погукав мене дід Конон. Він був дуже схвилований. Він вірив, що на сонці з'явилась ікона, тому що німецька влада відкрила церкви. Це було велике «знаменіє». Я не став його розчаровувати, хоча бачив, що то були позолочені сонячним диском переплетіння гілочок. При бажанні, дійсно можна було побачити золоту ікону.

Церква була при старовинному монастирі, стояла на високому березі Сейму і являлась прикрасою міста. Там знову відроджувався монастир, прикрашалися церковні бані, білилися почорнілі стіни. В одній із дзвіниць, як нам розповідали, була келія, де сидів Лжедимитрій і виглядав військо собі в допомогу для завоювання Москви. Та після вигнання німецьких окупантів цей монастир знову був закритий, там заснували якусь виробничу фабрику, і верстати розхитували його старовинні стіни. Вони потріскались і почали розвалюватися. Мені з друзями довелося побувати там у кінці 90-х років. Монастир після розвалу Радянського Союзу знову почав відроджуватись, там мешкало п'ятнадцятеро молоденьких монашок та їхня симпатична ігуменя. Вона дозволила нам забратися в келію, де сидів Лжедимитрій, і подивитися на широченні краєвиди за Сеймом, звідки він чекав свого війська на допомогу.

Відкрилася школа. Я пішов у третій клас. Вивчали українську мову, арифметику, Закон Божий, співи, малювання. З мови вивчали байки Глібова, поезію Гулака-Артемовського, Лесі Українки. Закон Божий викладав той самий священник, що був у церкві. На все життя запам'ятав молитву «Отче наш», яку вивчив того часу. На уроці

співів співали «Ой, у полі нивка...», «Їхав козак на війноньку» й інші українські пісні. На уроці малювання малювали херувимчиків з крильцями. Вчитель потім збирав наші малюнки і продавав на базарі.

Відкрився комісійний магазин. Люди здавали туди для продажу домашні речі, одяг, посуд, різні прикраси. Були там вудочки, гачки для риболовлі, різні поплавки. Ми з другом Льодіком Замулою вирішили теж зайнятися підприємництвом. Знайшли сталістого дроту і наробили кілька десятків маленьких гачечків для ловлі сібільків (так звались малесенькі красноперки, яких було безліч у Сеймі). Понесли ми свою недолугу продукцію до «комісійки». Хазяїн магазину подивився на наші гачки і ввічливо відмовив. Неходовий товар, сказав він. Більше в своєму житті підприємництвом я ніколи не займався.

Налагоджувалось культурне життя в нашому містечку. У сорок другому році все літо працював драматичний театр. Це був колектив акторів, що, як казали, евакуювався з міста Ахтирка, але тут їх перехопив фронт, і вся трупа надовго застрягла у Путивлі. Це я добре знаю, бо дружив з хлопчиком, сином однієї акторки. Ми з ним постійно мали так звані контрамарки і були присутніми на всіх виставах у клубі чи в літньому театрі. Там я вперше пристрастився до театру. Трупа ставила «Назара Стодолю», «Наталку Полтавку», «Запорожець за Дунаєм», «Марусю Богуславку» та інші українські п'єси. По сцені бігали справжні козаки з оселедцями на голові, дзвеніли шаблоками, визволяли з полону дівчат і галерників-побратимів. На вистави ходили й німці з гарнізону, румунські й італійські солдати. Вони емоційно сприймали наші спектаклі, вигукували і плескали в долоні.

Кілька днів на літній сцені виступав румунський силач. Забув його ім'я. Довго пам'ятав, а тепер забув! Він рвав товсті ланцюги, згинав підкови, підіймав на плечах довгу рейку, на якій висіло ледь не двадцяттеро людей, давив голою спиною скло від побитих пляшок. Це було надзвичайно цікаво!

Ніколи до нашого літнього театру навідувалися політичні агітатори. Ми з друзями, як я вже згадував, любили ходити на всі вистави, тому ходили і на ці політичні «шоу». Запам'ятався один російський агітатор. Він був у добрячих німецьких чоботях і мундирі без знаків і нашивок, якими були обліплені німці. Про себе казав, що він родом з Донбасу, при радянській владі працював лектором при Донецькому (сталінському) райкомі партії, а тепер от агітує за «новий німецький порядок». Язик у нього був підвішений добряче, бо люди, що збиралися біля сцени, частенько сміялись і плескали в долоні. Він агітував людей допомагати німецькій владі перемогти більшовиків, а потім, казав він, ми проженемо й німців! Людям це подобалося і вони дивувались: «І як це він не боїться таке говорити?» А він розкуто стояв на сцені, сипав дотепами і постукував передком німецького чобота по дерев'яній підлозі. Ця деталь мені врізалась найбільше, бо я сидів на землі біля самої сцени і з задрістю дивився на його чоботи.

На початку 42-го року німецька влада оголосила про набір робітників до Німеччини. Багато людей збирали свої валізи й готувалися до від'їзду. Були у нас молоді сусіди – чоловік і жінка за прізвиськом Ткаченки. Чоловік був викупленим з полону за десяток яєць. Вони радо збиралися до Німеччини, пакували великі валізи. У день відправки першої групи у центрі нашого містечка грав духовий оркестр. Групу людей з валізами й корзинами проводжало міське начальство. Не обійшлося й без прикростей. Попереду від'їжджаючих по вулиці парадом пронесли кілька поліцаїв на велосипедах. І якраз перед трибуною з німецьким начальством один з велосипедистів упав разом з велосипедом. На нього почали налітати ті, що їхали за ним. Зробилась «куча-мала». Німецький комендант був дуже невдоволений, але їх швидко звели на ноги, і парад продовжився. Після цього я не пам'ятаю, щоб іще були добровольці, бо почали надходити листи з Німеччини, і люди побачили, що життя там теж не мед. Відтоді людей направляли туди насильно, ловили молодь на вулиці, на базарі, по домівках.

Улітку почали ходити чутки, що в навколишніх лісах з'явилися партизани. Німці повинні були відволікати значні сили, щоб охороняти залізницю від них. Залізнична

колія проходила далеченько від нас. На обрії за Сеймом, кілометрів за 10 – 12 було видно станцію Буринь. Люди казали, що німці розставляли впродовж залізниці пости на віддалі 100 метрів один від одного. Це ж скільки треба було солдат! Але партизани і тут долали перешкоди і підривали колії. Для охорони німці часто використовували румунських чи італійських вояків. Були також угорці, їх тоді звали мад'ярами. Нам більше подобались італійці. Майже всі вони возили в кишенях губні гармошки, сідали десь під дерево і дуже мелодійно награвали.

Узимку з 42-го на 43-й рік німці послали італійських солдатів у ліс на партизанів. У італійців були велосипеди і гвинтівки. Одягнені були в тоненькі шинелі й черевики, на головах літні пілотки з навушниками, а на руках легенькі рукавички. Там партизани кулеметними чергами поклали їх на сніг і протримали всю ніч на морозі під тридцять градусів. Скоро ці вояки (хто залишився живий) повернулися до Путивля. Вони були вже без велосипедів, а дехто й без гвинтівок. Двоє з них зайшли до нас. На них страшно було дивитись! Особливо запам'ятався один з них. У нього були обморожені пальці на руках. На пальцях були величезні пухирі, неначе після опшарювання окропом. Бідний хлопець плакав уголос від болю. Мама змазувала йому пальці гусячим жиром, обмотувала чистими ганчірками. Не знаю його подальшої долі, але здається мені, що він таки залишився без пальців, якщо тільки вижив у тій найкривавішій в історії людства війні...

І це тільки маленька частина з того, що збереглося в моїй дитячій пам'яті від тих часів. Було й таке, чого не хочеться згадувати.

*****

